

VISUOMENĖS SAMPRATOS KRIZĖ: ISTORIOSOFINĖS IR SOCIOLOGINĖS PAIEŠKOS

IRENA EGLĖ LAUMENSKAITĖ

Šiandieninės istoriosofinės paieškos – tai bandymas susivokti savo istorijoje. Jau ne vien aprašyti, bet ir susivokti. O tai reikalauja refleksijos, kuri yra ne tik išžiūrėjimas į save, bet taip pat ir intencija. Todėl istorijos refleksija – tai praeities analizė vardan susivokimo ne tik dabartyje, bet ir vardan ateities įvaizdžio.

Manychiau, kad mūsų šiandieninės istorijos ypatybė yra ta, kad nacija, kaip tam tikra tautos istorinė būklė ir tipas, besireiškianti kaip bendra valia kurti, o dažniausiai keisti, formuojasi antrą kartą. Turbūt Z. Ivinskio istoriosofinės analizės pastangos ženklino nacijos, kad ir pavėluotą, bet natūralų kristalizavimąsi. Tačiau šis procesas buvo nutrauktas, ir todėl dabar su tam tikromis perversijomis, deja, jis prasideda vėl. Nacijos kristalizavimasis – tai naujo tipo ryšių atsiradimas: vertybinių struktūrų įsisąmoninimas, suracionalinimas ir objektyvavimasis atitinkamomis organizacinėmis struktūromis. Tam būtina ne tik istorinė refleksija kaip praeities analizė, bet ir tam tikras vertybiškai sąlygotas idėjų kompleksas, apie kurį formuotųsi tautos (visuomenės) socialinė organizacija.

Šiandieninės istoriografinių paradigmų paieškos yra sunkios todėl, kad jos negali būti atsiestos nuo to vertybiškai sąlygoto idėjų komplekso, kuris turėtų būti pagrindas visuomenės socialiniam gyvenimui kurti. Mūsų kančią padidina ir tai, kad šios paieškos vyksta tam tikrame istoriniame kontekste: viena vertus, yra ryškus postmodernistinis vertybinis indiferentiškumas esamų istoriografinių paradigmų atžvilgiu; kita vertus, yra prasidėjusi socialinių procesų ir ekonomikos globalizacija, Europos integracija, nureikšminanti tautų kultūrinio savitumo puoselėjimo svarbą, nes tai apsunkina Lietuvos autonomiškumo įtvirtinimą.

Kokias paradigmas šiandien svarstome? Daugiausia ieškoma alternatyvos formacinei-marksistinei pozicijai. Tai yra suprantama, nes susivokiame, kad mūsų mąstymas yra šios paradigmos paveiktas. Tačiau vertėtų pabrėžti vieną paradoksą: teoriniuose svarstymuose bandoma nebeiegti socialinių-ekonominių santykių pirmumo arba bent jau pripažinti, kad antstatiniai reiškiniai turi grįžtamąjį poveikį. O kas vyksta socialinėje tikrovėje? Dėl visuomenės sąmonės ideologizacijos ir dėl to atsiradusio

idėjų atotrūkio nuo socialinės tikrovės prarastas ne tik sugebėjimas konceptualizuoti, bet ir konceptualiai mąstyti, nebesuvokiama bet kokios idealizacijos svarba.

Kaip pastebėjo prof. E. Gudavičius, mūsų kančia yra ties mokslų riba. Todėl kaip sociologė bandyčiau svarstyti, ar tos sociologijos teorijos, kurios turi istorinio laiko matmemį, galėtų būti ieškomos istoriografinės paradigmos pagrindas. Ir tuo pačiu turėčiau klausti: „O kuo istoriografija gali būti naudinga sociologijai?“

Akivaizdu, kad be istoriografinės medžiagos analizės M. Weberio atradimų nebūtų. Bet dabartinį sociologą prie istorijos turėtų traukti kitkas. Kas dabar būdinga sociologijai? Teorijos yra kuriamos kabinetuose, remiantis įžvalga. Po to jau kiti jas taiko empirinio tyrimo hipotezei pagrįsti, o dažniausiai – jau turimų duomenų analizei „suteorinti“. Pastaruoju atveju nesigilinama, ar tiriamos socialinės tikrovės apraiškos yra to paties turinio ir genezės, kokius jos turi toje tikrovėje, kuria teorija remiasi. Noriu pasakyti, kad sava istorinė medžiaga preciziškai nėra nagrinėjama. Tokiu būdu jau „moksliškai“ prisidedama prie mimezės neatpažinimo. Taigi sociologijos atsigręžimas į istoriją padėtų jai priartėti prie konkrečios socialinės tikrovės, neapsiribojant empiriniu jos reiškinių (o dažniausiai tik tam tikrų jų aspektų) fiksavimu arba aprioriniu kitokiam socialiniame kontekste gimusios teorijos taikymu.

Tuo tarpu šiandien svarstant naujas istoriografines paradigmas, sociologijos teorija gali būti naudinga tuo, kad ji ieško ryšio (o gal tiksliau – subordinacijos) tarp dviejų socialinės tikrovės lygmenų – socialinės fizikos ir socialinės metafizikos¹ – ir vis iš naujo grįžta prie socialinio subjekto problemos.

Suprantamas yra istorizmo siekis ne konstatuoti socialinę fiziką iš istoriko-metraštinko pozicijos, o ieškoti metafizinio lygmens – gelminių pirmapradžių nuostatų. Jos idėjų pavidalu esti žmogaus sąmonėje, bet neturėtų būti laikomos tik individualios teorinės sąmonės kūriniais, tuo atmetant kultūros, kaip tikrovės morfologinės analizės, galimybę. Tačiau socialinės fizikos, kaip materialinių interesų priežastinių ryšių sąlygojamos tikrovės, akivaizdumas vis siūlo itin realią (plačiąja prasme marksistinę) poziciją: pripažinti ūkinės raidos, socialinių-ekonominių santykių ar apskritai socialinių sąlygų pirmumą. Gal todėl ši teorinė nuostata yra tokia gaji. Tačiau jos ir jai alternatyvios tikrovės (socialinės metafizikos kaip teleologiškai sutvarkyto visuomenės būties lygmens) pirmumo klausimo negalima išvengti ir perėjus prie geopolitinės koncepcijos, kuri taip pat dabar populiari. Paprastai apsiribojama analize, kad politinės galios primetimas yra sąlygojamas valstybės karinio potencialo ir atitinkamų

organizacinių struktūrų išsivystymo lygio. Tačiau savo ruožtu tai gali būti aiškinama tuo, kad galia pirmiausia iškyla kaip vertybinė nuostata ar strategija, o tik po to politinis impulsas ir galios santykiai suformuoja socialinę sferą. Šiandien tai išvelgti padeda postmodernybės dvasios inspiruotos istorinės-sociologinės studijos.²

Bet grįžkime prie Lietuvos, kaip konkrečios visuomenės, realiųjų ir modelio. Ką matome šiandien? Kaip teigia T. Sodeika³, nagrinėdamas dabartinę Lietuvos kultūrinę situaciją, „Vakaruose nusiziūrėtos ir į lietuvišką kontekstą perkeltos socialinės fizikos formos (socialinės-organizacinės struktūros ir būdai) beveik neišvengiamai virsta „pseudomorfozėmis“ – dariniais, mažai ką bendro turinčiais su tikrove ir tik simuliuojančiais vienus ar kitokius socialinius pavidalus. Pateikęs pavyzdžių, kurių sąrašą dabar būtų galima gerokai papildyti, autorius klausia: „Ar tokios pseudomorfozės nerodo, kad kažkas netvarkoje su metafizine visuomenės gyvenimo plotme, nuo kurios galiausiai priklauso vienu ar kitu socialinių darinių „realumas?“ Mes vėl matome E. Gudavičiaus aptartą Lietuvos istorijoje buvusią koliziją: vertybių sistemos ir visuomenės organizacinių struktūrų neatitikimą.⁴ Bet šiandien nauja yra tai, kad šis neatitikimas yra priešingos „krypties“. Štai prieš 4–5 amžius vadinamieji antstatiniai dariniai sąvokų ir teisinių aktų pavidalu buvo įdiegiami greičiau, nei buvo sukurtos jas atitinkančios organizacinės struktūros, o šiandien mimėzė yra kito lygmens: vyksta ne paviršutiniškas vertybių perėmimas, bet organizacinių struktūrų kūrimo imitacija.

Tai rodo esminius pokyčius Vakarų civilizacijoje: ne tik didžiulę technologinę galią, bet ir pakitusius vertybinius orientyrus, t. y. akivaizdų socialinės fizikos prioritetą prieš socialinę metafiziką. Šių dviejų socialinės tikrovės lygmenų neatitikimas gali būti dramatiškas, ir tai rodo Rytų Vokietijos pavyzdys. Suvienijus abi Vokietijas, didžiulis Vakarų Vokietijos socialinis-ekonominis potencialas buvo nukreiptas rytinės dalies socialinėms struktūroms pertvarkyti ir gyventojų gerovės skirtumams iš esmės sumažinti. Tačiau, kaip rodo Allensbacho Demoskopijos instituto sociologinių tyrimų duomenys⁵, labai išaugus Rytų Vokietijos gyventojų gerovės lygiui (jis gerokai aukštesnis nei kitose pokomunistinėse šalyse), jų psichologinė-dvasinė būklė gerokai pablogėjo (psichologinės savijautos, pasitenkinimo gyvenimu indikatoriai yra žemesni nei kitose Rytų Europos šalyse). Greitai pakitusios socialinės-ekonominės galimybės dar labiau išryškino ankstesnės socialinės patirties, įgūdžių, vertybinių orientacijų skirtumus, akivaizdžiai sunkinančius sugebėjimą adaptuotis ir įsitvirtinti naujoje socialinėje sistemoje.

Mūsų visuomenės greitų socialinių pokyčių drama su esamos ir dar galimos krizės pavojais skatina ieškoti ne tik paradigmos istorinei refleksijai, bet ir tikroviškesnės strategijos giluminei (vertybinei) visuomenės transformacijai. Tokia strategija reikalauja koncepcijos, galinčios atskleisti ne tik dabartinę situaciją, bet ir jos formavimosi istoriją, t. y. galėtų pretenduoti į tam tikrą istoriografinę paradigmą. Nepretenduodama jos pateikti, pabandysiu tik aptarti jos paieškų kryptį, kurią, manau, nurodo jau kurį laiką trunkanti sociologinės teorijos krizė ir esančios filosofinės paieškos.

Ši krizė kyla iš visuomenės sampratos krizės, o ji, manyčiau, atsirado iš vertybinės nuostatos, tapusios „kertiniu akmeniu“ sociologijai formotis. Kada atsirado sociologija, save pirmiausia įvardijusi mokslo sritimi, o tik vėliau – humanitarine disciplina? Tada, kai Vakarų visuomenei, pereinančiai iš tradicinės į moderniąją, prireikė mokslo, galinčio ne tik pozityvistiškai paaiškinti, kas ji yra (kaip yra sutvarkyta), bet ir padėti greičiau įveikti jos transformacijos krizę, siekiant ekonominio potencialo intensyvaus ir pirmenybinio vystymo. O tai reiškia, kad sociologija pradėjo vystytis kartu su pagrindine modernios visuomenės vertybine nuostata, t. y. nuostata į išorinio (gamtinio, socialinio) pasaulio įvaldymą, nuostata į techninę, ekonominę ir politinę galią kaip pasaulio užkariavimo būdą.

Todėl reikia įvardyti akivaizdų dalyką: sociologija nuo pat savo gimimo pradžios nėra vertybiškai neutrali, kaip teigia esanti. Pretenduodama į objektyvią visuomenės analizę, ji net nesvarstydama aprioriškai teigė, kad pozityvistinis požiūris yra vertybiškai neutralus. O tai reiškia, kad socialinės fizikos pirmumas prieš socialinę metafiziką yra nekvestionuotinas; kad žmogus yra socialinė-biologinė būtybė, kurios žmogiški idealai, transcendentiniai orientyrai kyla iš tos pačios socialinės-biologinės prigimties. Bet koks kitas jų genezės aiškinimas aprioriškai atmestinas kaip neobjektyvus, nes empiriškai nepatikrinamas. Akivaizdu, kad tokio žmogiškos tikrovės supratimo šaknys yra Švietimo filosofijoje, o mokslinio pažinimo – Naujųjų amžių gamtos mokslų metodologijoje. Tačiau šiandien stebina kitkas. Keičiantis mokslo ir net tikrovės filosofinei sampratai, sociologija savo prigimčiai vis tik lieka ištikima. Tiesa, ji naudojasi fenomenologiniu požiūriu kaip tikrovės pažinimo metodu. Būdama daugiaparaigimė disciplina, sociologija pripažįsta ir tai, kad socialinės tikrovės vaizdinys yra konstruktas⁶, bet esamų šio vaizdinio konstravimo koordinacijų nekvestionuoja. Ji lieka ištikima pozicijai, kad žmogaus individas yra visuomenės padarinys (produktas). Tradiciniu sociologiniu požiūriu „visuomenė yra mūsų įkalinimo istorijoje sienos“⁷. Aš nesu istorijos,

visuomenės gyvenimo subjektas, nes nesirenku. Priklausomai nuo teorinės paradigmos visuomenės subjektai yra tokie abstraktūs dariniai kaip klasės, socialinės grupės, institutai, socialinės struktūros, nesvarstant jų empirinių indikatorių socialinėje tikrovėje.

Nagrinėjant visuomenę jau ne makro, bet mikro lygio teorijose (t. y. „nusileidus“ prie santykių tarp individų) pasirodo, kad reaguoja, veikia vis dėlto ne jie patys. Jų sąveikos tarpininkai, tarytum subjektai yra ne-reflektuojamos vertybinės-normatyvinės struktūros, kintančios socialinės reikšmės. Jos egzistuoja individų socialinėje patirtyje ir sąlygoja vienokią ar kitokią jų elgesį.

Net socialinio veiksmo teorijose prieita prie to, kad veiksmo subjektai yra ne sąmoningai pasirenkantys individai, bet „determinacijų sistema“, t. y. kultūros šablonų - institucionalizuotų vertybių ir normų - sistema. Ji determinuoja individo elgesį per jo atliekamus socialinius vaidmenis. Todėl individas nagrinėjamas tik kaip socialinis individas - kaip socialinių vaidmenų ir statusų „rinkinys“⁸.

Kaip matyti, individo elgesys, jo pasirinkimas gali būti determinuotas ne vien ekonominių interesų ar materialinių reikmių, bet ir kultūros vertybių, tuo tarsi pripažįstant socialinės metafizikos pirmumą. Bet ką reiškia M. Weberiui idėjų pirmumas materialinės tikrovės atžvilgiu? Tai reiškia, kad religija M. Weberio suprantama tik kaip idėjų sistema, net nesvarstant jos genezės, per savo organizacines struktūras turi įtakos ekonomikai tiek, kiek stipri joje racionalizacijos dvasia. Todėl ir visos kitos pasaulio religijos yra vertinamos iš modernios visuomenės pozicijų⁹. Taip jis žengia dar vieną žingsnį: teigdamas socialinės metafizikos pirmumą socialinės fizikos atžvilgiu, M. Weberis, kaip modernybės apologetas, teigia ir konkrečios - modernios visuomenės - vertybinės paradigmos pirmumą. Modernybės paradigmą būtų galima įvardyti kaip efektyvumo, rezultatyvaus veiksmingumo siekį, pagrįstą racionalizmu ir funkcionalumu, kas tampa ne tik veikimo, bet ir mąstymo būdu. Taip suvedant viską į ekonominę ir socialinę sėkmę, abu socialinės tikrovės lygmenys savo turiniu sutampa: materialiniai interesai įtvirtinami ir vertybiniame lygmenyje. Vertybinių alternatyvų nelieta, ir pasirinkimo laisvės problema nebesprendžiama, nes laisvė suprantama kaip materialinės gerovės neriboto augimo sąlyga, kaip vartojimo laisvė. Individas paverčiamas socialiniu individu - socialinių-organizacinių struktūrų elementu, kurį sieja su jomis tik vaidmenys ir funkcijos. Ir šis individo socialinis funkcionalumas tampa pagrindiniu jo vertinimo kriterijumi.

Akivaizdu, kad kiekvienas individas, kaip konkrečios visuomenės narys, yra socialiai determinuotas. Tačiau sociologinis determinizmas ne tik

konstatuoja šį faktą, bet ir teigia visuomenę kaip mechanizmą, kur pasirinkimo laisvė negalima, t. y. garantuoja alibi nuo laisvės. Taip sociologija, P. Bergerio žodžiais tariant, įtvirtina „blogą tikėjimą“, nes teigia neišvengiamumą, kai iš tikro tai yra pasirenkama. Sociologijos pagalba vykdomas akademinis nelaisvės įteisinimas persmelkia visą modernaus žmogaus mąstymą, nes jo scientistiškai orientuotas protas mokslinių tiesų, autoritetinių teorijų nekvestionuoja, net jei jos ir prieštarautų žmogiškai patirčiai.

Bet žmonės išlieka visuomenės kalinais tol, kol jie sau leidžia ignoruoti jos įtaką, sako P. Bergeris, t. y., kol nesvarsto, kiek jie gali būti laisvi pasirinkti. Todėl sociologinio determinizmo, kaip mūsų mąstymo ir socialinio elgesio „moksliškai“ pagrįstos klišės, analizė yra būtina sąlyga ir kitų visuomenės mokslų teorijų refleksijai. Kartu ji gali būti pagrindas svarstyti sociologinės teorijos krizės įveikimo kryptis – ieškoti sociologinės ir istoriografinės paradigmos, kuri galėtų paaiškinti vykstančius socialinius pokyčius platesniame kultūriniame ir istoriniame kontekste.

Atsiradus postmodernizmui, kaip naujam mąstymo būdui, sociologinės teorijos krizė buvo neišvengiama, nes postmodernizmas sukiša pirmiausiai prieš modernistinę orientacijos suabsoliutinimą – tos vertybinės orientacijos, kuri tapo sociologijos vystymosi vaga, talpinančia visas jos teorines paradigmas. Sociologija priėmė pagrindinę modernybės redukciją – asmens redukavimą į socialinį individą, kuris nukreipia savo laisvę tik išoriniam pasauliui – fiziniam ir socialiniam – įvaldyti ir atmeta kitą – vidinės tikrovės – lygmenį. Modernybė taip suabsoliutino savo tiesą, kad įvardijo save kaip pažangą, kaip panacėją, o ne kaip istorinį visuomenės būvį. Be to, istorinį žmogų prilygino moderniajam žmogui, o sąmonės suistorinimą – jos modernizacijai. Postmodernizmas „atsako“ tokiam teismumui ne tik atmesdamas „vieną tiesą“, bet ir paneigdamas tiesos ieškojimą, t. y. apsiribodamas nuomonės galimybe. Nuomonių ar stilių eklektika, vertybinis pliuralizmas gali būti išreiškiami meno kūrinio ar filosofinio tekstu. Tuo tarpu bet kokios vertybių hierarchijos neigimas kvestionuoja pačią sociologiją, nes ji turi kalbėti apie socialinę tikrovę, kuri vis dėlto yra struktūruota ir tam tikrą elementų tvarką iki šiol išlaiko.

Postmodernybės epochoje matome keistą reiškinį: visiškas filosofinio mąstymo, visuomenės sąmonės eklektiškumas, vaizduotės ir emocijų dominavimas analizės sąskaita, tarpasmeninių santykių pakrikimas; ir greta to, nė kiek nesumažėjęs racionalizmas, funkcionalumas ir pragmatiškumas ekonomikos ir politikos srityse. Ir sociologija patenka į „schizofrenišką“ situaciją: atsigręžti į socialinės metafizikos deklaruojamą vertybinį eklektiškumą ir apsiriboti fenomenologine analize ar užsiimti visuomenės

ekonominių ir politinių struktūrų organizavimo tyrimu? Ką reiškia toks akivaizdus dviejų tikrovės lygmenų – socialinės metafizikos ir socialinės fizikos – atsiskyrimas, kai viename jų neigiama bet kokia vertybių hierarchija, o kitame išlaikoma aiški subordinacija? Ar ta vertybinė laisvė nėra tik apgaulė, kuri keistai tenkina modernybės suformuotą individo poreikių neribojimo siekį ir tuo pridengia realų socialinės galios siekimą, nes eklektišku mąstymu nesunku manipuliuoti. Kas gali sujungti abu socialinės tikrovės lygmenis, t. y. būti realiu socialinių santykių subjektu?

Tačiau postmodernizmas nėra vienintelė reakcija į modernybę. Postmodernybės epocha, kaip atsakas modernybės iškeltai vienintelei paradigmai, yra daugiaparaigmė. Postmodernizmo iššūkis esmingiausias: atmesdamas „vieną tiesą“, jis paneigė net tiesos ieškojimą. Bet neigdamas bet kokią vertybių hierarchiją, jis negali spręsti socialinio subjekto problemos: kaip atskiros socialinės funkcijos ir vaidmenys realiaame žmogaus individe gali būti sujungti ir suderinti.

Nors individas socialiniuose moksluose nagrinėjamas tik kaip grupinių interesų nešėjas, reikia pripažinti, kad realiai veikia, konkretų tikslą renkasi arba nesirenka būtent jis. Kalbama ne apie biologinį individą, o esminį žmogaus individo skirtingus matmenis vienijantį pradą – asmenį. Būtent asmuo yra žmogaus individo subjektiškumo – jo intencionalumo, kūrybiškumo – šaltinis; asmuo kiekviename žmoguje yra tai, ko negalima primti ir nagrinėti kaip objekto; jis yra gyvas savikūros, komunikacijos ir vienijimosi su kitais asmenimis aktyvumas, kuris įgyvendinamas ir pažįstamas veikloje¹⁰.

Personalizmo paradigma taip pat yra atsakas į sociologinį determinizmą, tik kitoks nei etnometodologija. Tiesos ieškojimas, skirtingai nei postmodernizme, neneigiamas, todėl turi būti apibrėžtas socialinis subjektas, kuris galimas tik tada, jei turi pasirinkimo laisvę ir sugebėjimą rinktis, t. y. jei neredukuojamas į socialinę-biologinę būtybę. Tačiau ši paradigma dabarties žmogui yra „sunkesnė“ nei postmodernizmas ar kuri nors kita¹¹, nes kvestionuoja ne tik modernistinį mastymą, bet ir juo pagrįstą visuomenės gyvenimo (taip pat ekonominio ir politinio) organizavimo būdą. Postmodernizmas, nors ir paradoksalu, yra modernybės loginė išdava: efektyvumas virsta efektu. Tuo tarpu personalistinė pozicija grindžiama patirtimi, kurią modernybė neigė: sugebėjimu save ir kitą priimti ne kaip funkciją, ne kaip nesuderinamų vaidmenų patirties suformuotą daugialypį „Aš“, bet kaip asmenį.

Vakarų civilizacijos istoriją būtų galima nagrinėti kaip asmens kristalizavimosi istoriją. Be asmens negalima ir tapatybės (identiteto) sąvoka. Tautinis identitetas, manyčiau, atsiranda tada, kai padidėjus individo

veikimo autonomiškumui būtina sąmoningai ieškoti jį saistančių ryšių su kitais tokiais pat kaip jis bendram veikimui.

Asmens samprata mums padėtų pereiti prie krikščioniškosios kultūros turinio analizės. Krikščioniškoji kultūra pripažįstama Vakarų civilizacijos pagrindu, tačiau istoriografijoje apsiribojama teiginiu, kad Europoje bažnytinės struktūros kaip tokios buvo visuomenės katalizatorius. Bet ar katalizatorius yra pati organizacinė struktūra, ar vis dėlto tai, ko įgyvendinimas reikalauja tokios, o ne kitokios struktūros? Bažnytinės struktūros buvo Bažnyčios giluminio pagrindo – krikščioniškosios doktrinos – objektyvacija. O ši doktrina pagrįsta asmens laisvės (apsisprendimo laisvės) samprata. Asmens išlaisvinimas iniciatyvai, savarankiškam veikimui ir buvo sėkmės laidas socialinių struktūrų, kurios buvo organizuotos šios koncepcijos pagrindu. Gal todėl pagrįstai prof. E. Gudavičius Vakarų civilizaciją, kurios cementas buvo Bažnyčia, turėjusi politinį statusą, pavadino „bendro tikėjimo šalių bendrija“?¹²

Tačiau jau pati Vakarų kultūros idėjų istorija atskleidžia kažkada įvykusį socialinės tikrovės dviejų lygmenų atskyrimą, t. y. vienos tikrovės suardymą. Socialinė metafizika buvo prilyginta idėjom, kurios suprantamos kaip proto esiniai, universalijos, konstruktai, skirtingi nuo jutiminės tikrovės. Tuo atveju istorija yra prilyginama idėjų istorijai, atskiriant būtį nuo tapsmo patirties ir patikint ją grynajai intelekto veiklai. Kitos teorijos, apribodamos visuomenės būtį tik socialine fizika, socialinį gyvenimą mato kaip atsitiktinių veiksmų, stimulų-reakcijų išdavą, vadinasi, nepripažįstant žmogaus individo tikslinga ir sąmoninga būtybe. Tuomet istorija paverčiama istoriografija, fizinio pasaulio faktų aprašu, net nereflektuojant, kurie iš jų pasirenkami kaip svarbiausi.

Atrodo, pirmas žingsnis aiškus: reikia abu socialinės tikrovės lygmenis jungti, t. y. nagrinėti kartu. Bet tai įmanoma padaryti tik tada, jei socialiniu subjektu pripažįstame asmenį kaip laisvą valią turintį individą. Tačiau pats pasirinkimo, atsakomybės priėmimo aktas nėra sociologijos objektas. Palikime tai egzistencinei filosofijai. Sociologija, susidurdama su socialiniu faktu kaip pasirinkimo rezultatu, gali klausti „Kodėl?“¹³ Kodėl taip įvyko, kodėl tokios pasekmės, kodėl buvo toks pasirinkimas? Ji, pavyzdžiui, gali atskleisti, kad būta tam tikrų konkretų rezultatą sąlygojusių pasirinkimo vaizdinių. Tada ji gali klausti „Kokie tai buvo vaizdiniai, ir kaip jie susiformavo?“ Vadinasi, sociologija turėtų analizuoti vaizdinių turinį ir jo pasirinkimą sąlygojusių patirtį – tam tikrus elgesio šablonus ir juos formavusias ar palaikiusias struktūras, kaip sąlygas tiems vaizdiniams ir elgesio šablonams tarpti, bet ne determinantus. Nes mus determinuoja (nulemia) mūsų prigimtis, o socialinės aplinkybės ir patirtys mus tiktai sąlygoja. Sociologinis determinizmas atsiranda tada, kai

paneigiame asmenį kaip laisvą valią turintį individą – kai redukuojame savo prigimtį ir sukuriame socialinę sistemą, kuri šią redukciją sąlygoja, pasitelkdama sociologiją savo „moksliniam“ įteisinimui.

Sociologija neįveiks determinizmo, kol nepereis nuo funkcinės socialinių reiškinių analizės prie jų turinio analizės. Turinius renkasi ir įgyvendina asmenys pagal savo siekius jungdamiesi į struktūras. Tik pripažinę asmenį kaip socialinį subjektą, galėsime žvelgti į aktualią istoriją ne kultūros, kaip ideologinių programų istorijos, o dvasinio gyvenimo istorijos požiūriu. Dvasinis gyvenimas nėra idėjos ar vertybinis solipsizmas, bet vertybiniai pasirinkimai, nagrinėjami per jų realias apraiškas.

Tad turėtų kilti klausimas, kurias apraiškas pasirinkti, t. y. istorinės verifikacijos problema. Gal pasirinkimui galimas autentiško ieškojimo būdas, kai įdėmiai žvelgiama į konkrečią istoriją (pavyzdžiui, Lietuvos) ir fiksuojama, kada ir kokiomis aplinkybėmis joje vyko esminiai posūkiai ir lūžiai, paprastai pasireiškiantys istorinėmis krizėmis (kai struktūrų krizė pinasi su dvasine krize). Jie gali būti įvardijami, remiantis tam tikromis apibrėžtimis, kurios žmogiškai patirčiai laikomos „nenormaliomis“. Tai pirmiausia etninio-kultūrinio darinio suverenumo praradimas, o perėjus į pilietinės visuomenės epochą, ir individo pilietinės laisvės, kaip autentiško intencionalumo sąlygos, apribojimas. Kitos krizės gali būti pilietinis karas, ilgalaikės neigiamas pasekmes sukėlusios politinės, ekonominės, demografinės krizės, žmonių bendrabūvio krizės. Atskleidus tokio pobūdžio istorinius faktus, detali juos sąlygojusių sprendimų ir jų įgyvendinimo būdų analizė atskleistų ir juos grindžiančius vertybinius pasirinkimus, kurie savo ruožtu galėjo būti nepakankamai sąmoningi, o sąlygoti anksčiau patirčių. Kartu yra būtina rekonstrukcija ir tų socialinio elgesio šablonų, kuriuos kaip „habitus“¹⁴ galėjo suformuoti egzistavusios organizacinės struktūros.

Tokią analizę reikėtų pailustruoti pavyzdžiu. Galėtume teigti, kad, be visų išorinių aplinkybių, ne vieną dramatišką Lietuvos istorijos posūkį sąlygojo ir tai, kad jos valdovai ar atsakingi valdžios žmonės kritinėje situacijoje dažnai apsiribodavo asmeniniais interesais, juos priešpriešindami bendriems (valstybės) reikalams. Vertėtų, pavyzdžiui, atsižvelgti į tai, kad būtent Lietuvoje ir Lenkijoje kitaip nei kitose Vakarų Europos šalyse feodalų (bajorų) valdžia nebuvo subordinuota karaliaus valdžiai, o, atvirkščiai, pastaroji tebuvo jų asmeninių interesų susikirtimo laukas¹⁵. Tuomet galėtume klausti, ar feodalinės hierarchijos patirties stoka, pasireiškusią tam tikrais socialiniais-ekonominiais santykiais tarp socialinių grupių, nesąlygojo ir paskesnę asmeninio intereso subordinacijos valstybiniam interesui patirties stoką?

Šis pavyzdys nepretenduoja į teisingą atsakymą, nes istorinės medžiagos analizė yra per menka. Jis tik parodo istoriografinės paradigmos, kaip visuomenės dvasinio gyvenimo istorijos, paieškos kryptį. Ši paradigma, kaip ir visos kitos, nėra vertybiškai neutrali. Ji atmeta asmens redukciją į socialinį-biologinį individą ir, skirtingai nei radikalus istorizmas, o tuo labiau istorinis pozityvizmas, teigia socialinę tikrovę kaip dviejų visuomenės būties lygmenų – socialinės metafizikos ir socialinės fizikos – neatskiriama būvimą ir subordinaciją.

Šiandien Lietuvoje esantis vertybių sistemos ir visuomenės socialinių-organizacinių struktūrų neatitikimas negali būti įveiktas nauja istorinė *know how* (išmokymo veikti) patirtimi, t. y. tik perimant iš Vakarų žinias ir įgūdžius ir juos „įprasminant“ modernios visuomenės vertybėmis. Pilietinės visuomenės, laisvos rinkos ir nacionalinės valstybės kūrimas vyksta sparčių Vakarų visuomenės pokyčių kontekste. Todėl tai pareikalaus sprendimų, kurie kartu būtų atsakas ir į globalius pokyčius. Adekvačių sprendimų paieškai ir tam reikalingų prielaidų formavimui (visuomenės sąmonės individualizacija, socialinio subjekto kristalizavimasis) būtina ir adekvati teorinė įžvalga.

Nuorodos

- ¹ Sodeika T., Sverdiolas A. *Gyvenimas kolboje ir tuoj po to* /Proskyna, 1991, Nr. 8(17).
- ² Foucault M. *Discipline and Punish*, London: Tavistock, 1977; *Power / Knowledge*, Briton, 1980.
Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, Harvard Univ. Press, 1984;
Homo Academicus, Stanford Univ. Press, 1988.
- ³ Sodeika T. *Kultūrinė situacija: Vakarai ir Lietuva: II* /Metmenys, 65/1993, p. 123.
- ⁴ Gudavičius E. „*Pastumtos kortų kaladės*“ dėsnių / Pranešimas VU Istorijos fakulteto konferencijoje „Zenono Ivinskio skaitymai '94, 1994 gegužės 11–14 d.
- ⁵ Kšcher R. *Der Wandel der Einstellungen, Erwartungen und Verhaltensweisen im Transformationsprozess in Ostdeutschland und Polen.* / Pranešimas Osnabruko universiteto konferencijoje „Struktūrinių ir vertybinių pokyčių sąryšis Rytų Vokietijos ir Lenkijos socialinėje transformacijoje“, 1994 gegužės 24–28 d.
- ⁶ Berger P. and Luckmann T. *The Social Construction of Reality*. London: Allen Lane, 1967.
- ⁷ Berger P. *Sociologija: humanistinis požiūris*. Litera, 1995, p. 94.
- ⁸ Parsons T. *The Social System*. London: Routledge & Kegan Paul, 1951.
Parsons T. and Shils, E. *Towards a General Theory of Action*. New York: Harper & Row, 1962.

⁹ Weber M. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Allen & Unwin 1930;

The Sociology of Religion. Boston, Massachusetts: Beacon, 1963.

¹⁰ Mounier E. *Le Personnalisme*. Press Universitaires de France, 1949.

¹¹ Manyčiau, postmodernybė, kaip istorinė epocha, apima ne vieną paradigmą, nes yra atsakas arba iššūkis modernybės monizmui. Pagrindinę naujos epochos orientaciją - vienos tiesos neigimą - išreiškia postmodernizmas. Tačiau kaip atsakas į kitus modernybės "atradimus" (žr. Zigmunt Bauman "*Sociologija postmodernizma*", Moskva, 1991, p. 5-7) atsiranda kelios naujos epochos paradigmos. Modernybės atmetą tradiciją, kaip visuomenės organizavimo, jos tęstinumo pagrindą, bando įtvirtinti neokonservatizmas; kaip atsakas modernybės pagimdytam individualizmui ir kosmopolitizmui iškyla nacionalizmas.

¹² Gudavičius E. *Ibid*.

¹³ Cuzzort R. and King E. W.(eds.) *Twentieth Century Social Thought*. Holt, Rinehart and Winston, Inc. Fourth Edition, p. 260-262.

¹⁴ P. Bourdieu terminas, žymintis klasifikacinių schemų ir galutinių tikslų visumą, kuri kuria ir atkuria socialinei grupei būdingą raišką, tuo suformuodama tam tikrą jos socialinį-kultūrinį pavaldą. Plačiau apie tai: Bourdieu, P. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge Univ. Press, 1977.

¹⁵ Norkus Z. *Max'o Weber'io feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija*. /Pranešimas VU Istorijos fakulteto konferencijoje „Zenono Ivinskio skaitymai“. 1994 gegužės 11-14 d.

THE CRISIS OF THE CONCEPT OF SOCIETY : HISTORIOSOPHICAL AND SOCIOLOGICAL SEARCH

IRENA EGLE LAUMENSKAITE

S u m m a r y

The present historiosophical and sociological searches for an adequate study of society and history ask for a reflection of today's historical reality and for a reflection of the method of its analysis. Today's necessity for a sociological search in Lithuania can not limit itself with a search for fashionable sociological theory with the aim of inserting (squeezing) our social reality into it, but it must carefully study the concrete historical background of the present social situation and find an adequate interpretation of it. The historical investigation of the society could gain by addressing the main problems of contemporary theoretical research in sociology. One of them is the problem of the agent of social reality, without reducing it to social structures or to social individuals as a set of social roles, which are imputed on him/her /her society.

The most realistic problem today that sociology reflects is the subordination of the two levels of social reality - "social physics" (the reality determined by the causality of material interests) and "social metaphysics" (the reality teleologically organized by definite

value orientations and ideas). The present crisis of social transformation in Eastern European countries shows the pseudo-morphosis of Western social-organisational structures due to a hasty transplanting of them into the post-Communist social reality. This asks a question about the state of "social metaphysics" in these societies, as the crisis evidently shows a lack of correspondence between the system of values and social-organizational structures.

The solving of the problem is not found in acquiring a "know how" which will be obtained in the nearest future. The problem consists in a simultaneous adequate response to the challenge of postmodernity. The postmodernity itself breaks the correspondence of a "social physics" (organizational structures) with a "social metaphysics"(system of values) as it produces a pluralistic (not hierarchical) "metaphysics" while keeping a hierarchy in "physics," where the subordination of the individual to the social structures is even stronger than in the era of modernity.

This challenge appears together with another one – the necessity of founding a democratic national state (consolidating the nation on the basis of common aims when the interest of community is destroyed by the negative experience of communist collectivity) – the present situation of European unification. This brings with it the danger of not obtaining a national identity and independence.

The entire situation asks for a necessity of deep reflection and conscious choice, i. e. a search for a new subject (agent) of social reality, because the reduction of it to social structures or to a social individual as the set of imputed social roles in this situation of multi-sided challenge is already not adequate. This invites sociology to overcome a deterministic standpoint and to turn from a functional approach towards social phenomena to a substantial one. This means to turn to the person as an agent of social reality; this person being the only one who unites in himself/herself a social experience (personification of social structures) with a deliberate choice (personalized structure of values). He/she can be a real agent, not only by combining both levels of social reality ("social physics" and "social metaphysics") but, also, in overcoming in another split of social reality between the social system and the "life world" sociological theory. This can help historiography overcome a split between culture as the history of ideas and the historiographical fixation of separate historical events and facts.